Journal of Linguistic and Rhetorical Studies
Volume 17, Consecutive Number 44, Summer (Mey) 2026
Pages 427-452 **(research article)**
Received: March 30, 2025 **Revised:** May 22, 2025 **Accepted**: May 28, 2025
Journal Homepage: **https://rhetorical.semnan.ac.ir/?lang=en**
This is an Open Access paper licensed under the Creative Commons License CC-BY 4.0 license.

About the Iranian Root of the Turkic Word "Xumaru" with the Meaning of Heritage and Relic

Amir Ali Barghi[1*] @ Amir Ahmadi[2]
1: PhD graduate in Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author): amiralibarghi1371@gmail.com
2: Assistant Professor of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran.

Abstract The word "xumaru" has been used with a semantic range from inheritance and heritage to relic and as a proper noun in some ancient Turkic texts and dictionaries. The exact meaning and the etymology of this word have been scholarly discussed for a long time. In the present study, the usages of this word in these texts and dictionaries are presented and discussed conceptually. Researchers have also considered this word to stem from an unspecified Iranian root, and some assume this word is linked with some words in the Sogdian language. In the present study, the Iranian root of this word is highlighted and its unidentified root is explored and presented for the first time. By discovering the root of the word, the reason for its inclusion in this wide semantic range has also been examined and analyzed.

Keywords: Xumaru, Divan-u Lugat-ti-Turk, Iranian Languages, Turkic Language, Loanwords.

- A. Barghi; A. Ahmadi (2026). "About the Iranian Root of the Turkic Word "Xumaru" with the Meaning of Heritage and Relic". Semnan University: *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*. 17(44). 427-452.

Doi: 10.22075/jlrs.2025.37255.2630

1. Introduction

Loanwords represent one of the modes of interaction between languages. Turkic and Persian are among those languages that have been in contact since ancient times, exchanging vocabulary. While research into this linguistic exchange has largely focused on the interaction between Persian and Ottoman Turkic, earlier periods are of greater significance for scholarly inquiry. The primary reason for this lexical exchange lies in the historical relationship between the two peoples. References found in al-Kashghari's *Dīwān Lughāt al-Turk* illustrate the depth of this connection—noting, for instance, that during al-Kashghari's era, certain Iranian-speaking groups gradually transitioned to speaking Turkic, and numerous words from Iranian languages entered the Turkic lexicon. This lexical exchange was particularly pronounced between Persian and the Turkmanic dialect. One term common in Old Turkic is *xumāru*; given that its outward form does not resemble typical Turkic vocabulary, researchers classify it as a loanword, though its precise origin remains unknown.

2. Literature Review

According to the authors' research, the first scholar to address the etymology of the term *xumāru* was James Russell Hamilton. In his 1971 commentary on the Uyghur text *The Prince of Good Intentions and the Prince of Evil Intentions*, Hamilton conjectured that the word might be of Iranian origin, though he did not propose a specific etymon. Subsequently, in his etymological dictionary of the Turkic languages, Gerard Clauson also discussed *xumaru*; however, he added nothing to Hamilton's hypothesis, merely noting that the term is undoubtedly a loanword in Turkic, likely of Iranian origin. This view has been echoed in other studies, including an article by Süer Eker. Finally, in a study focused on the lexicon of the Turkic poetic work *Qutadgu Bilig*, the term is identified as being derived from the Sogdian word *xwm'r*, which carries the meaning of "kind words" or "consolation."

3. Methodology

In this article, the authors have employed a library-based research methodology, relying on the consultation of existing sources. First, instances where the term *xumaru* appears in various texts and lexicons have been identified and presented. Subsequently, these

diverse usages and meanings are analyzed. Finally, given the historical connection between Turkic and Iranian languages, the study explores the etymology of the term by examining Iranian languages.

4. Results and Discussion

In the Indo-European language family, there existed a root **smer-*, meaning "to think, to remember, to pay attention." In Sanskrit, this root appears as **smr-*, carrying meanings such as "to remember, to pay attention, to be eager, to desire." Since the Sanskrit *s* corresponds to *h* in Old Iranian, the equivalent of this root in Iranian languages manifests as **hmar-*, signifying "to remember, to pay attention, to keep in mind." This root is attested across various Iranian languages, spanning the Old, Middle, and Modern periods. While determining the precise morphological derivation of the form *xumaru/qumaru*—which has undergone Turkicization—is a task for specialists in ancient languages, it appears that the original form was likely something akin to **hmāra-* or **hamāra-*. Subsequently, the presence of the labial consonant *m* in the middle of the word caused the vowel of the first syllable to shift into the labial vowel *u*, resulting in the form **humāra-*. It further appears that the final vowel of this word later assimilated to the initial vowel, yielding the form **humāru-*. The closest extant parallel to this hypothesized form is the Khotanese Saka word *ahumāra-*, meaning "countless"—a term cited by H. W. Bailey in his dictionary. This Khotanese word is a compound consisting of the negative prefix *a-* and the term **humāra-*, meaning "count."

5. **conclusion**

The term *xumaru*—or its variant *qumaru*, found in Turkic dictionaries and ancient texts—carries various meanings, including inheritance, a keepsake, a testament (bequest), counsel, and even a proper name. The word originates from the Iranian root **hmar-*, which signifies "to keep in mind" or "to recall." A derivative of this root—likely *hmāra-* or *hamāra-*—entered the Turkic language from an Eastern Middle Iranian tongue. Following a series of phonetic shifts—specifically the evolution of *h* into *x* and, ultimately, *q*—it assumed the forms *xumaru* and *qumaru* in Turkic. In light of its etymological origin, the primary meaning of the term is

"something that ought to be kept in mind." From this core concept, it developed the senses of "testament" (bequest) and "counsel." Furthermore, it acquired the meaning of "a keepsake taken from someone's estate to preserve the memory of that person," which eventually broadened to denote, in a general sense, the property left behind by a deceased individual.

مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی
دانشگاه سمنان

سال هفدهم ـ شمارۀ ۴۴ ـ تابستان ۱۴۰۵

صفحات ۴۵۲-۴۲۷ (مقاله پژوهشی)

تاریخ: وصول ۱۴۰۴/۰۱/۱۰ بازنگری ۱۴۰۴/۰۳/۰۱ پذیرش ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

دربارۀ ریشۀ ایرانی واژۀ تُرکی «خُمارو» در معنی میراث و یادگاری

امیرعلی برقی [۱*] / احمد احمدی [۲]

۱: دانش‌آموختۀ دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسندۀ مسئول)

amiralibarghi1371@gmail.com

۲: استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران drahmadi14@gmail.com

چکیده: واژۀ «خُمارو» و صورت دیگر آن «قُمارو» با دایرۀ معنایی‌ای شامل وصیّت و میراث تا یادگاری و اسم خاصّ، در برخی متون و واژه‌نامه‌های کهن ترکی به کار رفته است و معنای دقیق و ریشۀ آن از دیرباز بین محقّقان مورد بحث بوده است. در پژوهش حاضر موارد کاربرد این واژه در این متون و واژه‌نامه‌ها ارائه و کاربرد واژه از لحاظ معنایی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. همچنین محقّقان این واژه را از ریشۀ ایرانی نامشخّصی می‌دانستند و برخی نیز بین این واژه و برخی واژگان در زبان سغدی ارتباط قائل بودند. در پژوهش حاضر وجود ریشۀ ایرانی این واژه مورد تأیید قرار گرفته و آن ریشۀ مجهول و مورد تردید برای نخستین بار تثبیت و ارائه شده است. همچنین با تثبیت ریشۀ درست این واژه، علّت اشتمال واژه بر این دایرۀ معنایی گسترده مورد بررسی و تحلیل قرارگرفته است.

کلیدواژه: خُمارو، دیوان لغات‌التّرک، زبان‌های ایرانی، زبان ترکی، کلمات دخیل.

- برقی، امیرعلی؛ احمدی، احمد (۱۴۰۵). «دربارۀ ریشۀ ایرانی واژۀ تُرکی «خُمارو» در معنی میراث و یادگاری». دانشگاه سمنان: *مطالعات زبانی و بلاغی*. ۱۷(۴۴).۴۵۲-۴۲۷.

Doi: 10.22075/jlrs.2025.37255.2630

۱ ـ مقدّمه

زبان پدیده‌ای پویاست که در طول زمان تحول می‌یابد و با دگرگونی‌های بسیار مواجه می‌شود. یکی از ویژگی‌های مهم زبان‌های مختلف، وام‌گیری واژگانی است و از همین رو، شناسایی ریشه‌های واژه‌های دخیل و مسائل مربوط به آن در هر زبان، یکی از موضوعات مهم در علم زبان‌شناسی است (محمدی و عبدالتاجدینی، ۱۳۹۲: ۱۵۵-۱۵۶). دو زبان فارسی و ترکی هم جزء زبان‌هایی هستند که از لحاظ موضوع واژگانِ قرضی، بسیار شایان مطالعه هستند. ارتباط میان زبان ترکی و زبان‌های ایرانی ارتباط دیریازی است که البته کمبود منابع مکتوب، بررسی این ارتباط و تأثیرات متقابل این دو گروه زبانی بر همدیگر در اعصار کهن‌تر را دشوار می‌سازد؛ ولی حدّاقل می‌توان گفت که از اواخر عصر ساسانی اسنادی در دست است که نشان می‌دهد بین زبان ترکی و زبان‌های ایرانی ارتباط و دادوستد واژگانی وجود داشته است. مهم‌ترین مصداق دادوستد واژگانی در این اعصار، کلمات دخیلی است که ترکان اویغور از زبان سغدی گرفته‌اند. علّت این امر این بود که سغدیان در گرایش به کیش بودایی، مقدّم بر اویغوران بودند و همین مسئله باعث شد بعدها مفاهیم بودایی به‌واسطهٔ زبان سغدی وارد زبان ترکی شود (فن گابابن، ۱۳۸۹: ۷۳۱-۷۳۳). این دادوستد و ارتباط میان زبان‌های ایرانی خصوصاً زبان فارسی با زبان ترکی، در ساحت‌های گوناگونی بوده است که از این میان بیش از همه حوزهٔ آسیای صغیر و تأثیر زبان فارسی بر ترکی عثمانی مورد توجّه محقّقان قرار گرفته است چرا که می‌دانیم زبان فارسی در دوره‌ای طولانی در آسیای صغیر نفوذ داشته و بر زبان ترکی عثمانی تأثیر نهاده است (پرهیزچوان، اسماعیلی و اکبری‌بیرق، ۱۳۹۴: ۸ ـ ۱۰).

مهم‌ترین دلیل دادوستد واژگان بین این دو گروه زبانی، ارتباطی است که بین دو قوم ترک‌زبان و ایرانی‌زبان وجود داشته است؛ چراکه می‌دانیم ناحیهٔ آسیای میانه به‌عنوان خاستگاه زبان ترکی، از دیرباز محل آمیختگی این دو قوم بوده است. یک شاهد مهم برای نشان دادن این آمیختگی، اشارات محمود کاشغری در *دیوان*

لغات‌التّرک است و از آن میان ضرب‌المثلی ترکی به شکل «تَتسِز تُرک بُلماس، بَشسِز بُرک بُلماس» در معنی «تُرک بدون تات، و کلاه بدون سر معنایی ندارد» که نشان می‌دهد اقوام تُرک و تات (= تاجیکان و فارسی‌زبانان) در آن عصر تا چه حد با هم مرتبط و آمیخته بوده‌اند (کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۰۸). همین آمیختگی این دو قوم زمینه را برای دادوستد زبانی و واژگانی بین آنها تسهیل کرد؛ چنانکه حتّی گروهی از سغدیان مهاجر به شهر بلاساغون در ترکستان که به «سُغداق» معروف بودند، زبان سُغدی را فراموش کرده و تُرک‌زبان شدند (همان: ۲۷۴). در کنار این، واژگان بسیاری هم از زبان‌های ایرانی به‌خصوص زبان فارسی وارد زبان ترکی شد که کاشغری دو جا آشکارا به آن اشاره کرده است؛ نخست ذیل بحث از واژهٔ «اُرَن» در معنی «چیز پست و بی‌ارزش» در زبان ترکمانان، می‌گوید که این واژه به احتمال زیاد از واژهٔ فارسی «ویران» اخذ شده است؛ زیرا از زمانی که ترکمانان با فارسی‌زبانان آمیختند، بسیاری از واژه‌های ترکی را فراموش کردند و به‌جای آن‌ها لغات فارسی را به کار بردند (همان: ۱۱۴). بار دوم هم ذیل بحث از واژهٔ «کَشُر» در معنی «هویج» که از واژهٔ فارسی «گَزَر» گرفته شده، می‌گوید که از روزگاری که ترکمانان اراده کردند با فارسی‌زبانان درآمیزند، بسیاری از کلماتِ ناب ترکی را فراموش کردند و به‌جای آنها واژه‌های فارسی را به کار بردند، چنانکه اوغوزان واژهٔ «اَفتَبی» در معنی قُمقُمه و آبریز را هم از واژهٔ فارسی «آفتابه» گرفته‌اند (همان: ۲۵۷).

یکی از این واژه‌های ایرانی دخیل در زبان ترکی، واژهٔ «خُمارو» در معانی‌ای همچون نصیحت و پند، یادگاری و میراث است که از دیرباز محققان احتمال داده‌اند واژه‌ای ایرانی باشد؛ ولی آگاهی دربارهٔ ریشهٔ آن را تثبیت نکرده‌اند و قصد ما در این مقاله تثبیت ریشهٔ ایرانی این واژه است.

۲ ـ پیشینهٔ پژوهش

طبق جستجوهای نگارندگان این سطور، نخستین کسی که دربارهٔ ریشهٔ واژهٔ «خُمارو» اشارتی کرده «جیمز راسل همیلتون» (۱۷۸۳-۱۷۱۰ م.)[1] است. او در تعلیقاتی که در سال ۱۹۷۱ میلادی بر نشر متن اویغوری «شاهزادهٔ نیک‌اندیش و شاهزادهٔ بداندیش» نوشته، حدس زده است که این واژه ریشهٔ ایرانی داشته باشد و البته هیچ ریشهٔ معیّنی را پیشنهاد نداده است (Hamilton, 1998: 152). بعد از همیلتون، جرارد کلاوسون (۱۹۸۴-۱۸۹۱ م.)[2] در فرهنگ ریشه‌شناختی‌ای که برای زبان ترکی ترتیب داده، از واژهٔ «خُمارو» هم بحث کرده و البته چیزی بر حدس همیلتون نیفزوده و فقط گفته که این واژه بی‌شک یک واژهٔ دخیل در زبان ترکی، با ریشهٔ احتمالی ایرانی است (clauson, 1973: 628). این نظر کلاوسون در برخی پژوهش‌های دیگر از جمله در مقاله‌ای از سوئر اِکِر[3] تکرار شده است (eker, 2009: 259) و سرانجام در پژوهشی که دربارهٔ مخزن واژگان منظومهٔ ترکی *قوتادغوبیلیگ*[4] انجام پذیرفته، این واژه مأخوذ از واژهٔ سغدی xwm'r در معنی «سخنِ خوب و تسلّی» دانسته شده است (maimaitiaili, 2013: 394).

۳ ـ کاربردهای واژهٔ خُمارو

ریشه و معنی واژهٔ «خُمارو xumāru» و صورت دیگر آن یعنی «قُمارو qumāru» که در برخی متون و واژه‌نامه‌های کهن ترکی به کار رفته و چنانکه گذشت، در بین محققان موضوع بحث بوده، از میان واژه‌نامه‌ها نخست‌بار در *دیوان لغات‌التّرک* محمود کاشغری ثبت و ضبط شده است. *دیوان لغات‌التّرک* کهن‌ترین واژه‌نامهٔ ترکی- عربی است و کار تدوین نهایی آن در سال ۴۶۶ هجری قمری در بغداد به سامان رسیده است.

1. James Russell Hamilton.
2. Sir Gerard Clauson.
3. Süer Eker.
4. Qutadğu Bilig.

کاشـغری این واژه را دو بار و به صـورت پشـت‌سـرهم مدخل قرار می‌دهد. در اینجا گفته‌های او از روی متن عربی اثرش نقل می‌شود:

ـ خُمارُو؛ المیراثُ بِعَینه. یُقالُ «بُونی اَتَم‌دَن خُمارُو بُلدِم» اَی اَنّی وَجَدتُ هذا مِن اَبی میراثاً.

– خُمارُو؛ التذکرَهُ مِنَ الاَموال. وَ ذلکَ انّ عادَهَ التُرک اذا ماتَ کبیرٌ من اَکابره المُلک یُفرزُ من ماله للمَلک شَیءٌ نَفیسٌ یُسَمّی ذلکَ المالُ «خُمارُو» اَی تَذکرَهٌ منهُ. وَ به یُسَمّی الرَجُلُ اَو المَرأهُ. وَ کذلکَ المُسافرُ یَترُکُ لاَقربائه شیئاً تذکرَهً فَهُوَ اَیضاً «خُمارُو» (الکاشغری، ۱۳۳۳: ۱/ ۳۷۱؛ کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۶۳).

پس بنا بر آنچه کاشـغری گفته، معلوم می‌شـود که واژهٔ «خُمارُو xumāru» تقریباً دارای چهار کاربرد و معنی مسـتقل بوده اسـت که البته برخی از این معانی داخل در یک دایره و طیف معنایی بوده‌اند؛ نخسـت در معنی ارث و میراث، چنانکه از جملهٔ ترکی شـاهد مثال برمی‌آید، از زبان فرزندی که می‌گوید من این شـیء را از پدرم به ارث برده‌ام؛ دوم در معنی یک یادگاری که از میان اموال صـاحب‌منصـبان فوت‌شـده برای پادشاه برمی‌داشته‌اند؛ سوم در قالب نام خاص که هم بر مردان و هم بر زنان نهاده می‌شده است و چهارم در معنی یادگاری‌ای که شخص مسافر [قبل ازعزیمت به سفر] برای خویشاوندانش باقی می‌گذاشته است.

جز آنچه نقل شد، کاشغری در دو جای دیگر اثرش هم از این واژه یاد کرده است؛ نخسـت به‌کوتاهی در قالب جملهٔ «ـــاَر خُمارُولَندی؛ اَی اتّخَذَ الرجُلُ ذَخیرَهً من مالِ مُحبّه اَو غَیره» (الکاشـغری، ۱۳۳۵: ۳/ ۱۵۴–۱۵۳؛ همان، ۱۳۸۹: ۵۲۴) که این کاربرد و معنی نشـان می‌دهد که «خُمارُو» در اینجا در دایرهٔ معنای دومش یعنی یادگاری‌ای که شخصی از اموال دوستانش برمی‌دارد، به کار رفته است و می‌توان احتمال داد که در اینجا هم منظور یادگاری‌ای است که از میان اموال شخص فوت‌شده برداشته می‌شود. کاشغری در این مورد اخیر نه از واژهٔ پادشاه، بلکه از واژهٔ ترکی «اَر» är در معنی مطلق

«رَجُل» استفاده کرده، ولی ظاهراً در اینجا هم منظور یادگاری برداشتن پادشاه از اموال صاحب‌منصب فوت‌شده است و ظاهراً چنین رسمی در میان عموم مردم، روایی نداشته است.

و کاربرد دیگر واژهٔ «خُمارُو» در *دیوان لغات‌التّرک* در اواخر این کتاب است که کاشغری بیتی ترکی متضمّن این واژه را نقل و آن را به عربی ترجمه کرده است:

ـ اُغلُم سَنکا قُذُرمَن اَردَم اُکُت خُمارُو

بِلکا اَرِک بُلُب سَن بَقّل اَننک تَبارُو

یَقولُ یا ولَدی اترُکُ لَکَ مَنقَبَةً وَ آداباً. فَاذا صادَفتَ عالماً عاقلاً تَقَرِب الیه وَ استَفِد منهُ. (الکاشغری، ۱۳۳۵: ۳/ ۳۲۵؛ همان، ۱۳۸۹: ۶۲۰-۶۱۹). در این کاربرد اخیر هم «خُمارُو» در معنی نخستش یعنی میراث و ارثی که به‌خصوص پدر برای فرزندش باقی می‌گذارد، به کار رفته است؛ چنانکه در این بیت ترکی، پدر به فرزندش می‌گوید که من فضیلت و ادب را برای تو به میراث می‌گذارم.

جُز *دیوان لغات‌التّرک* کاشغری، این واژه در منظومهٔ *قوتادغوبیلیگ* (= منشورِ دولت‌بخش) اثر «یوسف خاص حاجب» که قدیمی‌ترین منظومهٔ ترکی باقی‌مانده از قرن پنجم هجری است، بارها به شکل «قُمارو qumāru» به کار رفته است[۱]. *قوتادغوبیلیگ* منظومه‌ای است در بیش از شش هزار و ششصد بیت و نوعی اثر تمثیلی است که در قالب ارتباطات و گفتگوهای بین چهار شخص، به بیان آرای حکمی و موضوع حمکران شایسته می‌پردازد و بنا بر این می‌توان گفت که نوعی سیاست‌نامه است. این منظومه در سال ۴۶۴ هجری قمری سروده شده و به یکی از خاقان‌های حکومت آل افراسیاب ترکستان تقدیم شده است. تنها اطلاعات دربارهٔ شاعر این منظومه هم از مقدمه‌ای که بعدها کس دیگری به ابتدای *قوتادغوبیلیگ* افزوده به دست می‌آید. بنا بر آنها مشخص می‌شود که «یوسف» سرایندهٔ اثر اهل شهر بلاساغون، در ترکستان بوده و بعد از تقدیم اثرش به خاقان قراخانی به مقام حاجبیِ خاصّ دربار رسیده است. بر اساس همین مقدمه، این اثر بعد از سروده شدن به‌سرعت مشهور شده و

حتی در بین فارسی‌زبانان هم با لقب «شاهنامهٔ تُرکی» نامبردار بوده است (yusuf has hacib, 2005: 68 - 70). بررسی کاربرد این واژه در منظومهٔ *قوتادغوبیلیگ* که تاریخ سرودن آن تقریباً هم‌زمان با سال تألیف *دیوان لغات‌التّرک* است، آزمون خوبی است برای سنجیدن میزان اتقان اطلاعاتی که کاشغری دربارهٔ این واژه آورده است. دربارهٔ کاربرد این واژه در منظومهٔ *قوتادغوبیلگ* مقاله‌ای از طرف «احمد قرامان»[1]، محقق ترکیه‌ای نوشته شده است که ما در ادامه با استفاده از این پژوهش به بررسی کاربرد این واژه در این منظومه خواهیم پرداخت. طبق شمارشِ احمد قَرامان، واژهٔ «قُمارو» بیست و شش بار در منظومهٔ *قوتادغوبیلیگ* به کار رفته است که از این میان هفت‌بار در معنی «وصیّت»، ده‌بار در معنی «میراث»، سه‌بار در معنی «یادگاری»، یک‌بار در معنی «پند» و پنج‌بار در معنی «اسم شخص» بوده است که آنها را از نظر می‌گذرانیم:

نخست، کاربردهای واژه در معنی وصیّت؛

ـــ بو قاچ حرف‌قینا، من «قُمارو» سانگا قودوندوم، اونیتما، دعا قیل مانگا

ترجمه: من سخنی چند را به عنوان وصیّت به تو گفتم، پس دعا در حقّ من را فراموش نکن.

ـ باب: آی‌تولدی ایلیگ که «قُمارو» بیتیگ بیتمیشین آیور.

ترجمه: در بیان وصیّت‌نامه نوشتن آی‌تولدی خطاب به فرمانروا.

ـ کیشی‌دین کیشی که قُمارو سؤز اول «قُمارو» سؤزوگ توتسا آسغی یوز اول

ترجمه: سخن به‌عنوان میراث از آدمی به آدمی می‌رسد، عمل کردن به سخنِ وصیّت‌شده فواید بسیاری دارد.

ـــ سانگا سؤزلَدیم سؤز؛ «قُمارو» آتی اونیتما بو سؤزلر، کؤنگول که بیتی

ترجمه: آنچه به تو گفتم نامش وصیّت است، این سخنان را فراموش نکن و بر دل بنویس.

---

[1] . Ahmet Karaman.

ـ آی‌تولدی، کُن‌توغدی ایلیگ که «قُمارو» بیتیگ بیتمیشین آیور.

ترجمه: در بیان وصیّت‌نامه نوشتن آی‌تولدی خطاب به فرمانروا کُن‌توغدی.

ـ بو ادگو یانوتی «قُمارو» بیتیگ بیتیپ قودتوم امدی سانگا آی تتیگ!

ترجمه: ای انسان هوشمند! در برابر این خوبی، اکنون برای تو وصیّت‌نامه‌ای می‌نویسم و باقی می‌گذارم.

ـ مونو امدی آرتوق باغیرساقلیقین بیتیپ قودتوم اؤت ساو «قُمارو» اوقین

ترجمه: اکنون با محبّتی بسیار پندهایم را چونان وصیّتی برایت می‌نویسم و باقی می‌گذارم، پس بخوان.

دوّم، کاربردهای واژه در معنی میراث؛

ـ کیشی‌دین کیشی که «قُمارو» سؤز اول قُمارو سؤزوگ‌توتسا آسغی یوز اول

ترجمه: سخن به‌عنوان میراث از آدمی به آدمی می‌رسد، عمل کردن به سخن وصیّت‌شده فواید بسیاری دارد.

ـ اولاردین قالو کلدی ادگو تؤرو قُمارو تورور، تگسه قوپرور اؤرو

ترجمه: قواعد خوب از آنان ماند. این یک میراث است؛ به دست هر که بیفتد آن را رفعت می‌بخشد.

ـ اؤلوگدین تیریگ که «قُمارو» سؤز اول قُمارو سؤزوگ توتسا آسغی یوز اول

ترجمه: سخن به‌عنوان میراث از مردگان به زندگان می‌رسد. عمل کردن به سخن وصیّت شده فواید بسیاری دارد.

ـ کیشی اؤلسه آندین قُمارو قالیر مونوقی «قُمارو»م سانا آی بیلیر!

ترجمه: بعد مرگ از آدمی میراثی می‌ماند. ای دانا! میراث من هم برای تو این است.

ـ سَوَریم سن‌اردینگ آی‌ایلیگ! مانگا آسیغلیغ «قُمارو»منی‌قودتوم‌سانگا

ترجمه: ای فرمانروا! تو محبوب‌ترین فرد نزد منی. میراث سودمندم را برای تو می‌گذارم.

ـ آسیغلیغ «قُمارو» کیشی‌که سؤز اول «قُمارو» سؤزوگ توتسا آسغی یوز اول

ترجمه: برای آدمی میراث فایده‌مند، سخن است. اگر به سخنِ به‌میراث‌مانده عمل کند، صدها فایده بیند.

ـ آیور بو بیتیگ توت ییتورمه اوغول! ایلیگ‌که تگورگیل «قُمارو»ـم بو اول

ترجمه: گفت ای فرزند! این نوشـــته را نگهدار و گم مکن. نزد فرمانروا ببر که میراث من برای او این است.

ـ سیغیت قودتی آی‌تولدی یتروپ اؤگین «قُمـارو» اولَـدی کیشـــی‌کـه ننگین

ترجمه: آی‌تولدی، هوشـــیار شـــد و گریه را رهاکرد و اموالش را به‌عنوان میراث بین دیگران تقسیم کرد.

سوّم، کاربردهای واژه در معنی یادگاری؛

ـ توروپ رَکوه بیرله تایاقین آلیپ ایلیگ اوترو اوردی «قُمارو» قیلیپ

ترجمه: برخاســـت و رَکوه و عصـــای به‌یادگارمانده از برادرش را برداشـــت و در برابر فرمانروا گذاشت.

ـ ایلیگ مه کؤتورسو «قُمارو» بیرین قوتادغای بوکون هم توسـولغای یارین

ترجمه: [گفت:] فرمانروا یکی از اینها را به‌عنوان یادگاری بردارد که این یادگاری مثل خوش‌یُمنی‌اش در دنیا در آخرت نیز فایده دارد.

ـ ایلیگ سوندی آلدی تایاق الگینگه آیور بو «قُمارو» قوتادســـو مانگا

ترجمه: فرمانروا دست یازیده و عصا را به دست گرفت و گفت این یادگاری برای من خوش‌یُمن باد.

چهارم، کاربردهای واژه در معنی پند؛

ـ چیغای‌قا اولَدی کؤر آلتون‌کوموش قاداشـلارقا قیلدی «قُمارو» اوکوش

ترجمه: بین فقرا زر و سیم تقسیم کرد. به خویشانش نیز بسیار پند داد.

پنجم، کاربردهای واژه در معنی نام شخص؛

ـ «قومارو» اؤگدولمیش که اودغورمیش نینگ اؤلمیشین آیور.

ترجمه: در بیان اینکه قُمارو خبرِ مرگ اودغورمیش را به اؤگدولمیش می‌دهد.

ــ قاداشی مریدی «قُمارو» چیقیپ سلام‌قیلدی اؤترو کؤزی یاش ساچیپ

ترجمه: قُمارو مرید برادرش بیرون شد و وی را با اشکش استقبال کرد.

ـ «قُمارو» اؤگدولمیش که تعزیت قیلمیشین آیور.

ترجمه: در بیان تسلیت گفتن قُمارو به اؤگدولمیش.

ـ «قُمارو» تگیپ تیدتی آیدی سرین بایات حُکمی‌تاپلا کؤنگول اؤگ‌تیلین

ترجمه: قُمارو کوشید مانع فریادهای وی شود و بدو گفت: صبور باش و با دل و عقل و زبان به امر خدا رضایت بده (karaman, 2020: 1618 - 1622).

جدای از برخی اشکالاتی که می‌توان به برداشت‌های احمد قرامان دربارهٔ معنی واژه در هر بیت وارد کرد، آنچه در منظومهٔ *قوتادغوبیلیگ* آمده، کمال اهمیّت را دارد و شاهدی است بر آنچه کاشغری دربارهٔ واژهٔ «خُمارُو» گفته است. چنانکه می‌بینیم، کاربرد این واژه در منظومهٔ *قوتادغوبیلیگ* در معانی میراث، یادگاری و نام شخص، تأییدی است بر آنچه کاشغری دربارهٔ معانی و کاربردهای این واژه نقل کرده است. افزون بر این، در منظومهٔ *قوتادغوبیلیگ* واژهٔ «خُمارو/ قُمارو» در دو معنی افزونِ «وصیّت دمِ مرگ»، و «پند و اندر» هم به کار رفته است و این چیزی است که در معانی ذکرشده برای این واژه در *دیوان لغات‌التّرک* دیده نمی‌شود. از این میان، از همه جالب‌تر ابیاتی است که معنای یادگاری را تأیید می‌کند و طبق آن، غلامِ «اودغورمیش» عصا و رکوهٔ به‌جامانده از او را پیش فرمانروا آورده و در برابر او قرار می‌دهد و از وی می‌خواهد یکی از آنها را به‌عنوان یادگاری‌ای که همراه با خوش‌یُمنی خواهد بود بردارد و فرمانروا هم عصا را انتخاب می‌کند. این اشارات دقیقاً با آنچه کاشغری ذیل بحث از واژهٔ «خُمارو» در معنی «یادگاری‌ای که پادشاه از میان اموال شخص فوت‌شده برمی‌دارد» نقل کرده، مطابقت تمام دارد.

واژهٔ «خُمارو/ قُمارو» جز *دیوان لغات‌التّرک* و منظومهٔ *قوتادغوبیلیگ*، در برخی از متون و واژه‌نامه‌های دیگر هم آمده است. از جمله در متنی به ترکی اویغوری به نام «شاهزادهٔ نیک‌اندیش و شاهزادهٔ بداندیش» که از میان غربیان نخست‌بار پائول پلیو (۱۸۷۸-۱۹۴۵ م.)[1] و سپس جیمز راسل همیلتون و از میان محقّقان ترکیه‌ای حسین نامق اُرقون[2] آن را تصحیح و چاپ کرده‌اند. در این متن دربارهٔ شاهزاده‌ای که در آستانهٔ مرگ است گفته شده که «پس شاهزاده، غذا و آب و لباس و پای‌پوشش را بین پانصد سائل به‌تمامی تقسیم کرد» و در ادامه، این جملهٔ تُرکی آمده است: «بارچاقا خُمارو ساو قودتی/ barça-qa xumaru sav qodtı» (Hamilton, 1998: 64). حسین نامق اُرقون در ترجمهٔ خود از این متن این واژه را به شکل «قُمارو qumaru» خوانده و آن را به «وداع/ خداحافظی» ترجمه کرده و در ترجمهٔ کل جمله گفته است: «با همه خداحافظی کرد»(۲) (karaman, 2020: 1617). جیمز راسل همیلتون هم در نشر خود این جمله را به صورت «با همه سخنِ وداع (تسلّی یا آرزوی آخر) گفت»(۳) ترجمه کرده است (Hamilton, 1998: 64). همچنین در توضیحات نشر خود از این متن، ذیل بحث از «خُمارو/ xumaru»، به نظر پائول پلیو مبنی بر یکی بودن این واژه با «قُمارو» در *قوتادغوبیلیگ* اشاره کرده و معانی ذکرشده توسط کاشغری در مورد این واژه را هم ذکر کرده است و در ادامه می‌گوید که کاربرد این واژه در *قوتادغوبیلیگ*، *کودکس کومانیکوس* و متن اویغوری حاضر و کاربردش در برخی لهجه‌ها نشان می‌دهد که معنی این واژه باید وصیّت‌نامه و پندها و آرزوهای آخر آدمی باشد (همان: ۱۵۲).

چنانکه می‌بینیم، کاربرد این واژه در این متن اویغوری هم مطابق با نظر همیلتون به معنی وصیّت و سخنان دم مرگ است و این حقیقت با کاربرد این واژه در مواردی از متن *قوتادغوبیلیگ* هم که در آنجا واژه معنای وصیّت‌نامه دارد، دارای تطابق تام است.

---

1 . Paul Pelliot.
2 . Hüseyin Namık Orkun.

واژهٔ «خُمارو» به استناد این متن اویغوری به *واژه‌نامهٔ اویغوری کهن* اثر پروفسور احمد جعفراوغلو[1] هم وارد شده و او با اتکا به نشر پائول پلیو از این اثر، خُمارو را به صورت «وداع، جدایی» معنا کرده است (caferoğlu, 1993: 123). جرارد کلاوسون هم در فرهنگ اتیمولوژیکی که برای زبان ترکی ترتیب داده ذیل بحث از واژهٔ «خُمارو» بعد از ذکر جملهٔ اویغوری مورد بحث، به‌عنوان معادل برای اصطلاح «خُمارو ساو» از اصطلاح انگلیسی parting words در معنی «کلمات لحظهٔ جدایی» استفاده کرده است (clauson, 1972: 628). به نظر می‌رسد این محققان با توجه به برداشتی که از مفهوم این جمله داشته‌اند و ازآنجاکه واژهٔ «ساو/ ساف» در این جمله به معنی سخن است (ر.ک. کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۰۴)، لاجرم «خُمارو» را هم به «جدایی» ترجمه کرده و در نهایت از ترکیب «خُمارو ساو» معنای «سخنان دم جدایی/ مرگ» را استخراج کرده‌اند. باری به باور ما این جملهٔ اویغوری را به فارسی چنین می‌توان ترجمه کرد: «به همگان وصیّتی چند کرد».

این واژه جز متون اویغوری، در واژه‌نامه‌های ترکی قبچاقی هم به کار رفته است چنان‌که رجب توپارلی[2] و همکارانش در *واژه‌نامهٔ ترکی قبچاقی*، به نقل از واژه‌نامهٔ معروف به *حاشیهٔ الإدراک* و همچنین به نقل از کتاب *ارشادُ الملوک والسّلاطین*، واژهٔ «قُمار/ qumar» را نقل کرده و معنی آن را «میراث» دانسته‌اند (toparlı, vural ve karaatlı , 2003: 162). آنچه در این واژه‌نامه به نقل از *حاشیهٔ الإدراک* آمده صحیح است و ما در این فرهنگ واژهٔ «قُمار» در معنی میراث را شاهد هستیم (izbudak, 1936: 33) ولی آنچه به نقل از *ارشادُ الملوک والسّلاطین* آمده، اشتباه و حاصل یک بی‌دقّتی عجیب است؛ چراکه واژهٔ «قُمار» مذکور در این کتاب، همان‌طور که در واژه‌نامهٔ انتهایی این اثر هم شاهد هستیم (toparlı, 1992: 559)، همان واژهٔ معروف عربی قمار در معنی قمار و شرط‌بندی است و به واژهٔ «قُمارو» و

[1] . Ahmet Caferoğlu.
[2] . Receb Toparlı.

«خُمارو» در معنی «میراث» ربطی ندارد. واژهٔ قُمارو/ خُمارو جز صورت «قُمار» مذکور در *حاشیة الإدراک*، در واژه‌نامهٔ *کودکس کومانیکوس*[1] هم به‌صورت «قُمارتقی/ qumartqı» در معنی «میراث، باقی‌مانده» به کار رفته است (toparlı and … , 2003: 162).

جز کاربرد واژهٔ خُمارو/ قُمارو در منابع کهن، در برخی زبان‌های معاصر ترکی هم این واژه کاربرد دارد؛ در ترکی قزّاقی در معانی هوس، خواسته، علاقه و همچنین نیّت و فکر، در ترکی قرقیزی در معانی آرزو و عاشق و در ترکی خاکاس[2] نزدیک‌تر از سایر گویش‌ها به معانی کهن، یعنی به سه معنی خاطره و یادگاری، میراث و وصیّت آمده است (karaman, 2020: 1618).

۴ ـ بحث و بررسی

کاربردهای کهن و معاصر واژهٔ «خُمارو/ قُمارو» را از نظر گذراندیم و اکنون به بحث دربارهٔ ریشهٔ آن می‌پردازیم. محققانی که با این واژه برخورد داشته‌اند، با توجه به شکل ظاهری آن، حکم به ترکی نبودن آن داده‌اند و احتمال می‌دهند که این واژه دخیل در زبان ترکی باشد. چنان‌که همیلتون در سال ۱۹۷۱ میلادی در توضیحات متن اویغوری‌ای که این واژه در آن به کار رفته، می‌گوید: ریشهٔ ترکی مشخصی برای این واژه به نظرم نمی‌رسد و احتمال می‌دهم که اصل آن متعلق به زبان‌های ایرانی باشد (Hamilton, 1998: 152). جرارد کلاسون هم در فرهنگ اتیمولوژیک خود چیزی به احتمال همیلتون نیفزوده و او هم دربارهٔ این واژه گفته که: بی‌شک یک واژهٔ قرضی با منشأ احتمالی ایرانی است (clauson, 1973: 628). این نظر کلاوسون در برخی پژوهش‌های دیگر از جمله در مقاله‌ای از سوئر اِکِر تکرار شده است (eker, 2009: 259).

---

[1] . Codex Cumanicus.
[2] . Xakas.

در برخی پژوهش‌ها این واژه مأخوذ از واژهٔ سغدی xwm'r در معنی «سخنِ خوب و تسلّی» دانسته شده است (maimaitiaili, 2013: 394). گفتنی است که البته ما در زبان سغدی چنین واژه‌ای داریم که به شکل xumār تلفظ می‌شود و معنایی همچون «هم‌دردی، تسکین» دارد و از واژهٔ اوستایی vohu-maθra گرفته شده است (gharib, 1995: 436)؛ ولی به دلایل آوایی و معنایی نمی‌توان واژهٔ «خُمارو/ قُمارو» را با این واژهٔ سغدی مرتبط دانست؛ چراکه برخلاف این واژهٔ سغدی که به صامت ختم می‌شود، واژهٔ «خُمارو/ قُمارو»، مختوم به مصوّت است و چنین نکاتی در ریشه‌شناسی حائز اهمیّت است. ازسوی دیگر، واژهٔ سغدی به معنی «تسکین و هم‌دردی» است؛ درحالی‌که واژهٔ «خُمارو/ قُمارو» دارای گستره‌ای از معانی گوناگون ولی هم‌طیف است که نمی‌توان این معانی را برآمده از این واژهٔ سغدی دانست. بنا بر همین نکات، به باور نگارندگان، واژهٔ «خُمارو/ قُمارو» گرچه واژه‌ای اصلاً ایرانی است ولی از ریشه‌ای متفاوت با واژهٔ سغدی اخیرالذّکر است که به بیان آن می‌پردازیم:

در زبان هندواروپایی ریشه‌ای وجود داشته به شکل -smer* به معنی «اندیشیدن، به یاد آوردن، توجه کردن». این ریشه در زبان سنسکریت به شکل -smr حضور دارد[۴] و معنایی همچون «به یاد آوردن، توجّه کردن، مشتاق بودن و خواستن» را داراست. ازآنجاکه s سنسکریت، در ایرانی باستان به h تبدیل می‌شود، معادل این ریشه در زبان‌های ایرانی به صورت -hmar ظاهر می‌شود و معنایی همچون «به یاد آوردن، توجّه کردن و به خاطر سپردن» را داراست (حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ۳/ ۱۹۰۳ ؛ منصوری، ۱۴۰۲: ۲۳). این ریشه در بسیاری از زبان‌های ایرانی از جمله زبان‌های ایرانی باستان، میانه و نو دیده می‌شود و از جمله در زبان فارسی در افعال و کلماتی همچون «آماردن» به معنی «شمردن، حساب کردن، اهمیّت دادن و به حساب آوردن» (حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ۱/ ۱۰۸-۱۰۹)، «شمردن» (همان: ۱۹۰۳/۳)، «مار» در معنی دفتر و حساب و محاسبه (همان: ۲۵۶۱/۴)، «مَر» در معنی حساب و شمار (همان: ۲۵۸۸/۳)، «نهمار» به معنی بی‌شمار و بزرگ (همان: ۲۸۱۹/۴-۲۸۱۷) و «همار» به معنی اندازه و حساب

(همان: ۲۹۰۳/۴) دیده می‌شود. هارولد بیلی (۱۹۹۶-۱۸۹۹ م.)[1] هم در *فرهنگ سکایی* خُتنی خود شماری از کاربردهای این ریشه در زبان‌های کهن و نو ایرانی را ارائه داده است (bailey, 1979: 205).

بحث از اینکه منشأ صورت ترکی‌شدهٔ «خُمارو/ قُمارو» به کدام یک از صرف‌های ریشهٔ ایرانی -hmar* می‌رسد بر عهدهٔ متخصصان زبان‌های باستانی است؛ ولی به نظر می‌رسد که اصل این صورت چیزی شبیه -hmāra یا -hamāra بوده است که بعدها وجود صامت لبی m در میانهٔ واژه باعث شده که مصوّت هجای اول هم به مصوّت لبی u تحول پیدا کند و صورت -humāra* به وجود آید و بعدها هم ظاهراً آخرین مصوّت این واژه با اولین مصوّت واژه همگون شده و شکل -humāru* به وجود آمده است. نزدیک‌ترین شکل موجود به این شکل فرضی مورد نظر ما، واژهٔ -ahumāra در زبان سکایی ختنی است در معنی «بی‌شمار» که هارولد بیلی در فرهنگ خود ذکر کرده است (همان: ۱۴). این واژهٔ ختنی اخیر ترکیبی است از پیشوند نفی a و واژهٔ -humāra در معنی «شمار». با در نظر گرفتن صورت سکایی اخیر می‌توان گفت که ظاهراً لبی شدن مصوّت واژه در همان زبان اصلی یا گویش‌های آن اتّفاق افتاده است و نه در زبان ترکی.

باری واژه‌ای که وارد زبان ترکی شده و در نهایت به «خُمارو/ قُمارو» تحوّل یافته، به همین صورت -humāru بوده که در نهایت، h ابتدای کلمه به x تحوّل پیدا کرده و صورت «خُمارو» موجود در دیوان لغات‌التّرک را ساخته است و در آخرین مرحلهٔ تحوّل هم x به q تبدیل شده است و صورت «قُمارو» موجود در قوتادغوبیلیگ را به وجود آورده است. پس می‌توان گفت که این واژه در اصل از یکی از زبان‌های ایرانی میانهٔ شرقی و به احتمال قوی‌تر از سکایی خُتنی یا یکی از گویش‌های آن مثل کنجاکی که هارولد بیلی آن را یک گویش سکایی ایرانی و بسیار نزدیک به ختنی دانسته (سیمز

[1] Harold Walter Bailey

ویلیامز، ۱۳۸۶: ۲۶۳) وارد زبان ترکی شـــده اســـت. تحوّل آوایی h به x و نهایتاً q در کلمـات دخیـل در ترکی مثال‌هـای دیگری نیز دارد؛ از جمله محقّقانی چون جرارد کلاوسون واژهٔ ترکی qamağ در معنی «همه» را برگرفته از صورت ایرانی «hamāg» می‌دانند (clauson, 1973: 627)، همان واژه‌ای که به فارســی نو هم به صــورت «همه» رسیده است.

با مرتبط دانستن واژهٔ خُمارو/ قُمارو با ریشهٔ -hmar که معنای محوری آن «به خاطر ســپردن و به یادآوردن» بوده اســت، می‌توان وســعت دایرهٔ معنایی این کلمه را هم به‌راحتی توضــیح داد؛ این واژه از آنجا حاوی دو معنای وصــیّت و پند اســت که یک معنی ریشـهٔ -hmar، «به خاطر ســپردن» اســت و می‌دانیم که وصــیّت و پند در اصــل چیزی است که باید به خاطر سپرده و به آن عمل شود. همچنین این واژه از آنجا معنای یادگاری پیدا کرده اســت که یکی دیگر از معانی این ریشــه «به یاد آوردن» اســت و یادگاری هم چنانکه از لفظ آن نیز بر می‌آید اصلاً به معنی چیزی است که از کسی نزد آدمی باقی می‌ماند و شـخص به‌واسـطهٔ آن یاد وی را زنده نگه می‌دارد. معنی یادگاریِ برآمده از ریشه و معنای «به یاد سپردن» بعدها توسع معنایی پیدا کرده و معنی هر چیزی که از دیگران نزد کســی باقی بماند، یافته اســت بدون اینکه لزوماً این باقی‌مانده، کاربردی در یادآوری آن شخص داشته باشد و از همینجاست که واژه معنای میراث و ماتَرَک و مالِ باقی‌مانده یافته است.

قُمارو در معنی نام شـخص هم ممکن است با هریک از این معانی مرتبط باشـد؛ ولی ازآنجاکه معادل سنسکریت ریشهٔ -hmar دارای معنی «مشتاق بودن و خواستن» است و از آن ریشه هم در سنسکریت کلمهٔ -smara در معنی «آرزو، اشتیاق، مهر، عشق» را داریم (حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ۱۹۰۳/۳)، شاید بتوان احتمال داد که «قُمارو» در معنی نام شـخص و به‌خصـوص نام غلام و بنده در اصـل با چنین معنایی مرتبط و دراصـل به معنی «محبوب و معشـوق» باشـد[۵]. همچنانکه ما در ترکی عناوینی همچون «سَبُکتگین» برای نامیدن بندگان داشته‌ایم و می‌دانیم که جزء اول این واژه یَعنی «سَبُک/ سفُک» هم اصلاً

به معنی «دوست‌داشتنی، محبوب و معشوق» است (کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۴۰). با توجه به معانی اخیر برای ریشهٔ ذکرشدهٔ سنسکریت، اکنون می‌توان فهمید که کلمهٔ مورد نظر ما چرا در ترکی قزّاقی و قرقیزی آنگونه که پیشتر نقل کردیم حاوی معانی آرزو، خواسته، علاقه و عاشق است.

و نکتهٔ آخر اینکه از ریشهٔ ایرانی مورد بحث ما در این مقاله، یک واژهٔ دیگر نیز به زبان ترکی داخل شده است و آن واژهٔ -amari است در متون اویغوری در معنی «تعداد و شمار» که ظاهراً همانطور که فُن گابایْن[1] ذکر کرده است، از همان واژهٔ سکایی سابق‌الذّکر -ahumāra گرفته شده است (clauson, 1972: 164).

۵ ـ نتیجه‌گیری

واژهٔ خُمارو یا صورت دیگر آن قُمارو که در واژه‌نامه‌ها و متون کهن ترکی به کار رفته، دارای معانی متعددی همچون میراث، یادگاری، وصیّت، پند و اسم خاص است. اصل این واژه به ریشهٔ ایرانی -hmar می‌رسد در معنی به خاطر سپردن و به یاد آوردن. یکی از مشتقات این ریشه که محتملاً -hmāra یا -hamāra بوده، از یکی از زبان‌های ایرانی میانهٔ شرقی وارد زبان ترکی شده است و بعد از طی چند تحوّل آوایی، از جمله تحوّل h به x و در نهایت q، در زبان ترکی به‌صورت خُمارو و قُمارو در آمده است. معنی اصلی این واژه به اقتفای ریشه‌ای که از آن برآمده «چیزی که باید به یاد سپرده شود» بوده و از همین اصل است که معنی وصیّت و پند یافته است و همچنین از همین اصل معنای «یادگاری برداشته شده از مال کسی برای به یاد سپردن خاطرهٔ او» را یافته و هم از همین معنی اخیر معنای مطلق مال به جا مانده از کسی را یافته است.

۶ ـ یادداشت‌ها

۱. در نسخه‌های با خطّ عربی منظومهٔ قوتادغوبیلیگ این واژه با هر دو املای «قمارو» و «قومارو» نوشته شده است.

---

[1] . A. von Gabain.

۲. اصـــل جملهٔ ترکی در اثر حســـین نامق اُرقون چنین اســـت: « hepsine veda sözü bıraktı»

۳. اصـــل جمله در ترجمهٔ ترکی اســـتانبولی اثر همیلتون چنین اســـت: « hepsine veda (teselli veya son dilek) sözleri söyledi»

۴. احتمال دارد که واژهٔ «سَمَر» در معنی حکایت از جمله در مصرع حافظ: «وین راز سربه‌مُهر به عالم سمر شود» که محققان ریشهٔ آن را در زبان عربی می‌جویند، در اصل با همین ریشهٔ سنسکریت مرتبط باشد.

۵. البته احتمال دارد که اســـم خاص شـــدن این واژه با معنای یادگاری این واژه هم مرتبط باشـــد؛ چنان‌که در زبان فارســـی هم واژهٔ «یادگار» به عنوان نام خاص به کار می‌رود.

- مشارکت‌های نویسنده:

این پژوهش توسط هر دو نویسنده آماده شده است. ویراست و مسئولیت نهایی مقاله بر عهده نویسنده مسئول است.

- تضاد منافع:

نویسنده (نویسندگان) هیچ تضاد منافع احتمالی پیرامون تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله را اعلام نکردند.

- تقدیر و تشکر:

این پژوهش فاقد تشکر و قدردانی است.

-منابع مالی:

نویسنده (نویسندگان) هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکردند.

منابع

- الکاشغری، محمود بن الحسین بن محمّد (۱۳۳۵-۱۳۳۳). *کتاب دیوان لغات التّرک*. تصحیح معلّم رفعت. ۳ جلد. دارالخلافة العلّیة: مطبعة عامره.
- پرهیزچوان، مقصود؛ اسماعیلی، عصمت؛ اکبری‌بیرق، حسن (۱۳۹۴). «بازنمود نفوذ و تأثیر زبان فارسی در فرهنگ‌نامه‌ای عربی - ترکی». دانشگاه سمنان: *مجلهٔ مطالعات زبانی - بلاغی*، ۶ (۱۲) ۷ ـ ۳۲.
- کاشغری، محمود بن الحسین (۱۳۸۹). *دیوان لغات‌التّرک*. ترجمهٔ حسین محمّدزادهٔ صدیق. تبریز: اختر.
- حسن‌دوست، محمّد (۱۳۹۳). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. پنج جلد. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- سیمز ویلیامز، نیکلاس (۱۳۸۶). «ایرانی میانهٔ شرقی». *راهنمای زبان‌های ایرانی*. ویراستار: رودیگر اشمیت. ترجمه زیر نظر حسن رضائی باغ‌بیدی. دو جلد. تهران: ققنوس.
- فن گاباین، ا. (۱۳۸۹). «مناسبات ایرانیان و ترکان در اواخر دورهٔ ساسانی». *تاریخ ایران کیمبریج*. جلد سوّم (بخش اوّل). گردآوری احسان یارشاطر. ترجمهٔ حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- محمدی، محمّدرضا؛ عبدالتاجدینی، ناهید (۱۳۹۲). «وام‌واژه های روسی در زبان فارسی و فرهنگ بزرگ سخن». دانشگاه تربیت مدرس: فصلنامهٔ جستارهای زبانی. ۴۵. ش (پیاپی ۱۵). ۱۵۵ ـ ۱۷۸.
- منصوری، یدالله (۱۴۰۲). *فرهنگ ریشه‌شناختی افعال زبان فارسی*. تهران: آوای خاور.

References

- Al-Kashghari, Mahmud bin Al-Hussein bin Muhammad. (1955-1960). *Divanu Lugat-it-Türk (compendium of the Turkic dialects)*, ed. by Moallem Rifat, 3 volumes, Dar al-Khilafah al-elliyyah: matba'a-i Aimra. [in arabic]
- bailey, H. W. (1979). *dictionary of khotan saka*, Cambridge university press.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Dictionary of Old Uyghur Turkic*, Istanbul: Enderun Bookstore. [in turkish]
- clauson, sir Gerard. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, oxford: at the clarendon press.

- Eker, Süer (2009). “On the copies from Divanu Lugâti’t-Turk and Iranian languages I”, International Journal of Central Asian Studies, Volume 13, pp. 233-284. [in turkish]
- gharib, b. (1995). *sogdian dictionary, sogdian-persian-english*, tehran: farhangan publication.
- Hamilton, James Russell (1998). *The Uyghur version of the Buddhist tale of the good and evil prince*, trans. by Ece Korkut and İsmet Birkan, published by Mehmet Ölmez, Turkish Language Studies Series 11, Ankara: Simurg. [in turkish]
- Hassandoost, Muhammad. (2014). *Etymological Dictionary of the Persian Language*, 5 volumes, Tehran: Persian Language and Literature Academy. [in persian]
- İzbudak, Velet (1936). *El-Idrak footnote*, Istanbul: State Printing House.
- Karaman, Ahmet (2020). «On the word “kumaru” in Kutadgu Bilig», *International Kutadgu Bilig Congress*, Proceedings, Prepared by: Irem Isil Altun and Ekrem Beyaz, Ankara: Turkish Language Association, pp. 1617 – 1624. [in turkish]
- Kashghari, Mahmud ibn al-Hussein. (2010). *Divanu Lugat-it-Türk (compendium of the Turkic dialects)*, trans. by Hossein Mohammadzadeh Siddiq, Tabriz: Akhtar. [in persian]
- Maimaitiailli, Nuerjiamali (2013). *Annotated Dictionary of Kutadgu Bilig in Terms of Vocabulary*, Yildiz Technical University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Old Turkish Language MA Program, MA Thesis, Istanbul. [in turkish]
- Mansouri, Yadollah (2003). *Etymological Dictionary of Persian Verbs*, Tehran: Avay Khavar. [in persian]
- Mohammadi, Mohammad Reza; Abdol Tajdini, Nahid (2013). "Russian Loanwords in Persian Language and the Great Culture of Speech", Tarbiat Modares University: *Journal of Linguistic Studies*, 45, No. 15 (serial number 15), 155-178. [in persian]
- Parizhchavan, Maqsood; Esmaeili, Esmat; Akbari-Bayreq, Hassan (2015). "Representation of the Influence and Effect of Persian Language in an Arabic-Turkish Dictionary". Semnan University: *Journal of Linguistic-Rhetorical Studies*, 6 (12) 7-32. [in persian]
- Sims Williams, Nicholas (2007). "Middle Eastern Iranian", *Compendium Linguarum Iranicarum*, edited by Rüdiger Schmitt, trans. by Hassan Rezai Baghbidi, 2 volumes, Tehran: Qoghnous. [in persian]
- Toparli, Receb (1992). *Irşadü’l-Muluk Ve’s-Selatin*, Ankara: Turkish Language Association Publications. [in turkish]

- Toparli, Receb and Vural, Hanifi and Karaatli, Receb (2003). *Dictionary of Kipchak Turkic*, Ankara: Turkish Language Association Publications. [in turkish]
- von Gabain, A. (2010). "Irano-Turkish Relations in the Late Sassanid Period", *Cambridge History of Iran*, Volume 3 (Part 1), compiled by Ehsan Yarshater, trans. by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir. [in persian]
- Yusuf Has Hacib (2005). *Kutadgu Bilig*, prepared for publication by: Çetin Şan and Serap Tuba Yurteser, Istanbul: Kabalcı Publishing House. [in turkish]